

Бранко Богдановић

ВРЕЛО ЛЕТО

1914

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Предња корица
(ДАС, ПО, 101-54) Пешадија на одмору, 1914.

Задња корица
(ДАС, ПО, 116-10) Четнички курс у Врању 1908.
I ред: Владимир Гађиновић, Драгутин Кокановић, Јован
Гашић, Спасо Прица; II ред: Александар Богдановић,
Милорад Зебић, Ђуро Орли; III ред: Богдан Жерајић,
Александар Благојевић и Јанко Бошковић. Снимио
Михајло Стефановић Цупара

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2022.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу

[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове органа који је доделио средства за суфинансирање]

БРАНКО БОГДАНОВИЋ

ВРЕЛО ЛЕТО 1914

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

УВОД

Од 1914. до данас написано је безброј радова који су третирали тему узрока и повода Великог рата, сам Сарајевски атентат и збивања на почетку прве светске Апокалипсе. И раније, а нарочито око стогодишњице, биле су уочљиве тенденције ревизије погледа како на сам атентат, тако и кривице за избијање рата. Овде нам је циљ само да фактографски изнесемо ток догађаја од јуна до краја августа 1914, расветлимо нека још увек спорна питања материјалног карактера. Осим тога, скренули смо пажњу на прве жртве са обе стране, које су, без обзира на сукоб светских размера, пале управо на обалама Саве и Дунава, недалеко или у самом Београду. Ови борци не само да су заборављени, него су споменици и обележја постављени другим особама, које не заслужују то признање. Сличном темом су се поводом стогодишњице Великог рата бавили др Миле Бјелајац и др Мирослав Перишић. Но, Бјелајац се углавном посветио разлозима покушаја ревизије узрока и повода рата а Перишић је објавио препис изворних докумената из Државног архива Србије који су се односили на догађаје 1914 године.¹

Током рада користили смо материјал из аустријских, руских, немачких и домаћих архива. Ово је прилика и да укажемо на нова документа из Државног архива Србије која су прошла прилично незапажено. Сличне теме смо обрадили и у оквиру својих ранијих радова *Браћа њо оружју* и *Зайисано у камену* у издању Медија центра Одбрана, али никада као једну повезану и допуњену цели-

ну.² Осим тога, обиље информација нам је пружио савремена штампа. Иако често пуна пропагандних тонова, полуистина па и погрешних информација, она најбоље осветљава атмосферу једног времена, размишљања и промену у *Vox populi*. Као потомак породице Чубриловић, трудили смо се да до крајње мере останемо непристрасни и да књигу базирамо само на аутентичним изворима.

БЕЛЕШКЕ

¹ Миле Бјелајац, 1914–2014 – *Зашићо ревизија, Сјаре конјроверзе о узроцима Првој светској рати, Београд, 2014*; Мирослав Перишић, *Сарајевски атентат – њовраћак докуменћима, Андрићград–Вишеград, 2014*.

² Бранко Богдановић, *Браћа по оружју, Београд, 2015*; Бранко Богдановић, *Велики рат – Записано у камену, Београд, 2018*.

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ

Сарајевски атентат је прадстављао један од преломних догађаја у XX веку. Иако сам чин није одступао од не тако ретке праксе убистава крунисаних глава и политичара током друге половине XIX и почетком XX века широм Европе, због специфичних геополитичких и геостратешких односа на Балкану па и у Европи, 28. јуни 1914. године попримио је пресудни значај за даљу судбину читаве планете.

Главни актери атентата били су чланови организације „Млада Босна“ – Гаврило Принцип (1894–1916), Недељко Чабриновић (1895–1916), Трифко Грабеж (1895–1916), Васо Чубриловић (1897–1990), Цветко Поповић (1896–1980) и Мухамед Мехмедбашић (1886–1943).

Недељко Чабриновић се у марту 1913. године настањивао у Трсту, у улици Св. Марка бр. 16 (*via San Marco 16*). Након месец дана, 21. марта/3. априла, примљен је на рад на одређено време у задружној штампарији листа *Јединство* (*Edinost*), смештеној у Народном дому, Ђорђо Галати бр. 20 (*via Giorgio Galatti 20*).¹ У истражном поступку, Чабриновић је изјавио да је у Трсту имао пиштољ система „бровнинг калибра 7 mm (7,65 mm), који је касније продао“. У прилог овоме иде и његово писмо упућено из Трста Боривоју Јефтићу (1894–1959), у коме каже да је „купио бровнинг“. С друге стране, технички руководицац штампарије „Јединство“, Мирослав Амброжић (1885–1944), тврдио је да је један пиштољ он покљонио Чабриновићу.² Управник штампарије Иван Маљеvec је 7/20. септембра Чабриновићу уручио четрнаестодневни

отказни рок, тако да је посао званично напустио 21. септембра/4. октобра 1913. године.³ Чабриновић је преко Опатије (где је, у недостатку средстава, продао пиштољ), Ријеке, Карловца и Загреба, 17/30. октобра стигао у Београд.⁴ Настанио се код Милутина Миросављевића, у Босанској улици бр. 16. и, након кратког времена, почео да ради у Државној штампарији, у Поп Лукиној бр. 14.

Гаврило Принцип је у Београд допутовао 31. јануара/13. фебруара 1914, возом којим је из Санкт Петербурга стигао и грчки престолонаследник Александар (1893–1920).⁵ Граничну контролу је прошао са лажним пасошем који је гласио на студента Жику Јовановића. У полицији се под правим именом пријавио тек 13/26. марта, наводећи да је настањен код Паје Кузмановића, у Цариградској улици бр. 23.

Трифко Грабеж је у Београд стигао 1/14. маја 1914. и сместо се код Принципа.

Београд, мај – јуни 1914:

1. пребивалиште Гаврила Принципа и Трифка Грабежа, Цариградска улица бр. 23;
2. пребивалиште Недеља Чабриновића, Босанска бр. 16;
3. пребивалиште капетана Војислава Танкосића, Краља Милутина бр. 19;
4. Топличин венац;
5. кафана „Зелени Венац”, трг Зелени Венац;
6. кафана „Жировни Венац”, Зелени венац (данас Бранкова) бр. 10;
7. кафана „Златна моруна”, Краљице Наталије бр. 2;
8. „Белгијска индустријска агенција”, Кондина бр. 7;
9. стрелиште „Београдске стрељачке дружине”, Смутековац.

Информације о посети Франца Фердинанда Сарајеву

Постоји неколико верзија како су будући атентатори дошли до сазнања о посети Франца Фердинанда Сарајеву. Припадник „Младе Босне“, богослов Ђуро Шарац је, наводно, 31. марта/13. априла 1914. у кафани *Злајина моруна*, Краљице Наталије бр. 2, предложио Душану Славићу и чиновнику Српских државних железница, иначе бившем припаднику комитских одреда, Милану Цигановићу (1888–1927), да се изврши атентат на Надвојводу. Након неколико дана Шарац је из новина сазнао да аустроугарски Генералштаб планира војне маневре у Босни и Херцеговини којима би присуствовао и Франц Фердинанд.⁶ Принцип је на саслушању (4/17. августа 1914) изјавио да је вест о доласку Франца Фердинанда у Сарајево такође прочитао у новинама те да је, сматрајући то добром приликом за атентат, обавестио и Чабриновића. Десетак дана касније, Чабриновић је поштом добио новински исечак са истом информацијом. На суђењу је изјавио да је спорни исечак за време ручка у *Злајној моруни* показао Гаврилу Принципу. Наиме, Јован Варагић (1888–1916), који је у то време боравио у Сарајеву, одлучио је да обавести „младобосанце“ у Београду о „новостима“ како би се припреме за атентат убрзале. Вест о доласку Франца Фердинанда исекао је из новина и ковертирао. Михаило Пушара (1886–1915) је писмо однео у своју канцеларију у градској општини, те на писаћој машини откуцао Чабриновићево име и адресу: *Злајина моруна*, Београд. Писмо је из конспиративних разлога предато у пошти у Зеници.

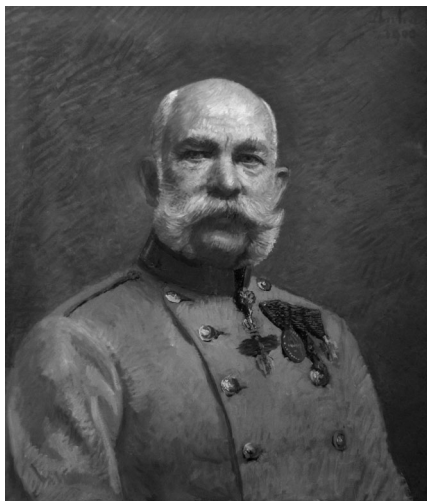
Кафана „Златна моруна”, Зелени венац бр. 5, изграђена је 1905. године.
За време окупације 1915–1918. води је Ленка (Lenny) Јанковић.

У судској истрази је и Трифко Грабеж изјавио да је вест о доласку Престолонаследника у Сарајево причитао у време свог боравка на Палама крајем марта 1914, у листу *Исџина*.⁷

Из безбедносних разлога, време посете Франца Фердинанда Босни и Херцеговини требало је да буде што дуже непознато широј јавности. Поставља се питање како је ова информација „процурила“ тако рано.

У Беч је 18/31. марта 1914. године допутовала званична босанско-херцеговачка делегација коју су чинили новоизабрани вицегувернер (*Landeschefstellvertreter*) др Никола Мандић (1869–1945), председник Земаљског сабора др Сафвет-бег Башагић (1870–1934), први потпредседник др Јосип Сунарић (1868–?) и председник уједињене муслиманске партије и директор вакуфа, шериф Арнаутовић Ефенди (1847–1935). Мандић је примљен у аудијенцију код цара Франца Јозефа. Аустријска штампа, која је уредно извештавала читаоце о посети, ни јед-

ном речју није споменула маневре у Босни и Херцеговини нити посету Франца Фердинанда Сарајеву.⁸

Аустријски цар и хрватско-угарски краљ Франц Јозеф I (1830–1917).

Но, на затвореној седници Градског већа Сарајева, одржаној 24. марта/6. априла, заступник у Босанско-херцеговачком сабору и „доградоначелник“ Већа, Јосип пл. Ванцаш (1859–1932), обавестио је ово тело да ће надвојвода Франц Фердинанд 15/28. јуна посетити Сарајево. Ванцаш је сматрао да за ту прилику неке улице, а на првом месту Темалушу, куда ће проћи Надвојвода, „*treba uljepšati*“. Веће је већином гласова

прихватило понуду једне будимпештанске фирме да за суму од 160.000 круна, до 2/15. јуна Темалушу „*teraca*“ (поплоча) *keramitskim kockama*“.⁹

Неколико дана касније, 3/16. априла 1914, загребачки недељник *Hrvatski narod*, такође је пренео вест о маневрима и предстојећој посети Франца Фердинанда Сарајеву, те да ће „*и tu ... svrhu, ... grad taracati ulicu Cetališu kamenim kockama od keramita*“.¹⁰

Војни изасланик Краљевине Србије у Бечу, пуковник Љубомир Лешјанин (1861–1933), 24. априла/7. маја известио је министра војног пуковника Душана Стефановића (1870–1951) о предстојећим аустроугарским војним маневрима у Босни и Херцеговини, „о којима је било гласова још пре 2-3 месеца“, те о реакцијама стра-

них дипломата у Бечу који маневре тумаче као демонстрацију против Србије.¹¹

Аустроугарско Царско и краљевско министарство рата је тек 4/17. маја 1914. године објавило Декрет №. 3231 о одржавању маневара XV и XVI брдског корпуса Балканске армије у Босни и Херцеговини, на просторима Пазарић–Тарчин–Брадина, у периоду од 12/25. до 14/27. јуна 1914. Уз Декрет је била приложена „*Дейтаљна йријрема и оріанизација великих маневара у Босни и Херцејовини 1914, А. I. Nr.3000/14*“, коју је разрадио и штампао Ц.и.к. Војни инспекторат у Сарајеву.¹² Већ 5/18. маја исте године, *Пешијер Лојг (Pester Lloyd)* је донео детаљан извештај о наведеним маневрима те о присуству Франца Фердинанда истим. Истог дана у *Бечком журналу (Wiener-Montag-Journal)* штампана је кратка цртица да ће престолонаследник Франц Фердинанд у јуну посетити Босну и Херцеговину.¹³

Ц. и. к. Инспектор за Босну и Херцеговину: *Дейтаљан йлан великих маневара у Босни и Херцејовини 1914*, Сарајево, 1914. Државни архив, Беч.

По свему судећи, Чабриновић је у пролеће 1914. године исечак могао добити само из загребачког недељника *Hrvatski narod* од 3/16. априла.¹⁴ У сваком случају, исте вечери након пријема ове вести, Принцип је Чабриновића одвео у парк Топличин венац у улици Обилићев венац, обавестио га о идеји да се изврши атентат на Престононаследника и позвао га да му се придружи у тој намери. Овде су дали један другоме реч и у знак потврде договора руковали се.¹⁵ Читав сценарио указује на националну занесеност дечака митом о Милошу Обилићу и Косовском боју те значају Видовдана за српску историју. Занимљиво је да је овај романтични детаљ оставио утисак и на аустријске официре. Аустријски жандармеријски ритмајстер Јозеф Крегато (*Joseph Crevato*), на служби у Генералном гуверману у Београду (*K. u. k. Militär-General-Gouvernement in Serbien*), 1916. године је наложио да се на Топличином венцу, на месту где је донета одлука о атентату, подигне фонтана са натписом *Viribus Unitis* и фигуром сове. Јозеф Крегато (*Rittmeister Crevato Joseph*) је, иначе, у предратном периоду служио у жандармеријским одредима и командама у Трсту, Дубровнику и Задру, где је упознао менталитет и расположење словенског становништва.¹⁶ Опет не без симболике, фонтана је 1936. године срушена а на њеном месту је 23. октобра откривен споменик Војину Поповићу–Војводи Вуку, рад вајара Ђорђа Јовановића.

Набавка оружја

Но, први корак неопходан за реализацију атентата представљала је набавка адекватног оружја.

Званична верзија о оружју и обуци атентатора у прво време се углавном заснивала на документима са процеса атентаторима. Према познатим преписима стенограма, које је користило више аутора, са приличном прециз-

ношћу је реконструисан начин како су Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић и Трифко Грабеж у Београду добили оружје.¹⁷ Према сопственим изјавама пред истражним органима (од 19. и 26. јуна/2. и 9. јула), Гаврило Принцип и Трифко Грабеж су током прве половине 1914. покушали да за сопствена средства набаве 4 пиштоља система Браунинг калибра 9 mm. Но, с обзиром на њихово материјално стање, цена оружја од 60 динара била је превисока.¹⁸

Захваљујући Ђулаги Буковцу и Ђури Шарцу, Принцип, Чабриновић и Грабеж су се повезали са Миланом Цигановићем. Цигановић је 11/24. маја Грабежа одвео у стан мајора Војислава Танкосића у улици Краља Милутина бр. 19;¹⁹ Танкосић је обећао да ће набавити оружје за обуку али и за сам атентат. Чабриновић је у истрази тврдио како им је Цигановић истога дана заиста донео један пиштољ Браунинг М1910, позајмљен од Танкосића ради неопходне обуке. И овде постоје опречности у изјавама учесника припрема. Душан Славих у *Сведо-чансџиво о Ђури Шарцу* наводи да, „кад је дошао на ред избор 'леворвера', Воја (Танкосић) за часак засџиаде, као да се нечеј сеџио љриђе орману и извади љлишану касеџу из које извади један нов неџиоџребљаван 'револвер', дајући ља Ђури (Шарцу)“ уз напомену: „Ово је редак изузеџиак, добио сам ља на љоклон из фабрике као члан комисије за љримање оружја. Ти нећеш на њему нишџиа нарочџио љримеџиџиџи, међуџиџи, он као да је и љрављен за сврхе џајних револуционарских орџанизација, јер на њему нема никаквој фабричкој знака“.²⁰ Према овоме, Танкосић је оружје за обуку дао Шарцу. При томе, колико је до сада познато, Србија до 1914. године из „Фабрик Насионала“ није примала никакво оружје а још мање је вероватно да би некоме даровала пиштољ (револвер) без икаквих ознака.

Бивши комита, Принципи и Грабеж, 12/25. маја кренули су на вежбање на стрелишту Београдске савезне

стрељачке дружине код „Смутековца“, изнад Вајфертове пиваре (код данашње Мостарске петље). Обезбеђење, међутим, тројници није дозволило улаз на стрелиште, па је курс започет у оближњем Топчидеру. Као мета је служило стабло дебљине човека а сваки стрелац добио је по 25 метака. Из стојећег става, са растојања од 10 до 25 корака (7,5–19 м), Принцип је имао 16-17, а Грабеж – 12-13 погодака. Усред обуке наишао је дежурни ноћни стражар (полицајац) који је прекинуо пуцање на јавном месту. Из истражног поступка може се закључити да се читава обука свела на један дан. Недељко Чабриновић није присуствовао овом „курсу“ јер је био на радном месту, у штампарији. Касније је тврдио да и није било потребе да иде на обуку јер је у Трсту поседовао пиштољ истог модела и система, те је знао њиме да рукује. С друге стране, Трифко Грабеж је у истрази навео како је Чабриновића на Авали ипак обучавао службеник Милан Мојић, такође имигрант из Босне.

Београдски Зелени Венац.

Коначно, Цигановић је 14/27. маја, у гостионици наследника Тодора Хермана *Жировни венац* (*Gasthaus zum Eichenkranz, Theodor Herrmanns Erben, Belgrad*), у улици Зелени венац (данас Бранкова) бр. 10, Принципу, Чабриновићу и Грабежу предао три картонска паковања

са по 25 метака 9x17 mm, 4 резервна оквира са по 6 метака, четири пиштоља Браунинг M1910 калибра 9 mm (9 mm Browning M1910) напуњених са по 7 метака (6 у оквиру, један у цеви), 6 ручних бомби система Васић M1904 које су потицале са производне линије крагујевачког Војно-техничког завода и боцу са цијанкалијем.²¹ Током истражног поступка, окривљени су изјавили како је набавка новца за куповину оружја зависила од „једног човека“ који је тренутно био на путу. Убрзо се установило да се ради о др Радовану Казимировићу (1882–1958), који је након рата у више наврата негирао да је уопште познавао Војислава Танкосића те да је био умешан у набавку новца за оружје.²² Треба напоменути да се радило о новцу за куповину пиштоља и муниције, пошто су се ручне бомбе могле набавити бесплатно. Чабриновић је тврдио да је и сам Цигановић, као бивши комита, „*имао чистиаво сѣоваришије*“, односно, да је располагао са „*око 80 ручних бомби*“.²³ Ово је разумљиво ако се зна да добровољци-комите нису поштовали наређење Врховне команде по коме су били дужни да, након ратова 1912–1913, врате задужене ручне бомбе.²⁴ При томе, радило се о старијем типу бомби, M1904, пуњених црним барутом, које су уместо успорачке смеше имале Бикфордов штапин, тако да је време од активирања до детонације износило од 10 до 13 секунди. И сам Цигановић је избегавао да атентаторима да ове бомбе „*јер су биле слабе*“.²⁵ Но, према упутствима које су Принцип, Чабриновић и Грабеж добили (време успорења 10–13 секунди), као и учинак бомбе коју је Чабриновић, 15/28. јуна, бацио на возило Франца Фердинанда, потврђују да им је Цигановић ипак предао 6 бомби старог типа. Први модел бомбе је, наиме, имао тело од ливеног гвожђа, облика паралелепипеда, димензија 95x65x43 mm, са дебљином зидова од 10 mm. Тело је пуњено са 100 г црног барута. Прили-